Diskuse

Je v pražském jaru 1968 alternativa k dnešnímu kapitalismu?

Politická úvaha nad historickou interpretací¹

Jiří Suk

V komentáři jednoho filmového dokumentu televizní stanice BBC o Československu v roce 1968 byla použita frekventovaná zkratka o reformních komunistech vedených Alexandrem Dubčekem, kteří se pokusili nahradit socialismus totalitní socialismem demokratickým a jejichž vážný pokus o reformu musel být rozdrčen pásy sovětských tanků. Historické zkratky jsou nevyhnutelné a v jistém smyslu se bez nich neobejdeme. Celá historie je nutně založena na zkratkách. Pokud se vžijí, fungují jako prostá

1 Jádrem tohoto textu vyšlo na internetovém portálu Aktuálně.cz v létě 2010 jako publicistický útvar pod názvem „Je v Pražském jaru 1968 alternativa k soudobému kapitalismu?“. Bylo to volné zamyšlení inspirované knihou Jiřího Hoppeho *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara* (Praha, Prostor 2009). Pro *Soudobé dějiny* jsem text této své reflexe mírně upravil a rozšířil o polemický závěr, aniž jsem ovšem změnil něco podstatného na jádru své argumentace zaměřené proti těm, kteří dnes tvrdí, že v roce 1968 lze najít hotovou alternativu k dnešnímu kapitalistickému řádu. V závěru jsem záměrně vzal na zřetel komentář Hoppeho knihy od Jana Mervarta, který také vychází v tomto diskusním bloku (s. 453–460) a s nímž jsem se jako člen redakčního kruhu *Soudobých dějin* seznámil již dříve. Na jednom místě této polemiky s Hoppeho pojetím československého roku 1968 Mervart kriticky odkazuje na mou zběžně načrtnutou úvahu. Překvapilo mě, že mu to stálo za poznámku. A jelikož jsem se cítil osloven, rozhodl jsem se reagovat.

evidence skutečnosti, jako realistický obraz minulosti. Bývají však také právem kritizovány právě pro svou zkratkovitost, pro přehlížení faktů a kontextu. Ze zkratky se snadno vyvozují dalekosáhlé závěry, jež volají po přezkoumání. V našem případě ten, že potlačené reformní hnutí roku 1968 představovalo politickou alternativu k tehdejšímu – a tedy i k dnešnímu – kapitalismu. Dříve to tvrdili sami reformní komunisté, dnes to opakují představitelé nové levice, rozčarování z globálního kapitalismu.

Bylo by pošetilé upírat někomu možnost, aby v minulosti hledal pro sebe inspiraci. V roce 1968 – bohatém na myšlenky, děje a činy – lze samozřejmě hledat alternativy k lecčemu. Avšak nelze tam podle mého názoru najít alternativu k dnešnímu kapitalistickému řádu – v podobě systémové reformy, která překročila práh počátečních představ a dozrála do politického projektu. Politický vývoj v čase Pražského jara byl překotný, pro většinu aktérů i pozorovatelů nečekaný a překvapivý, vyznačoval se velkým společenským kvasem, analogickým k tomu, jaký jsme zažili v letech 1989 a 1990. Lišil se jen tím, že mu nebyl dán čas, aby se vytříbil – tedy aby se z něj prosadilo něco a ostatní bylo poraženo a ustoupilo do pozadí. Chci se v této souvislosti zmínit o nedávno vydané knize Jiřího Hoppeho *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara* a o tom, co jsem především z ní vyčetl. Je založena na velmi pečlivém, faktograficky bohatém výzkumu a fakta jsou v ní řazena bez záměru něco aktuálně politického jejich prostřednictvím říkat. V čem tedy může být pražské jaro 1968 živou inspirací?

* * *

Hoppeho kniha poskytuje nezvyklý vhled do úsilí československé politické reprezentace v roce 1968 a také do cílů, které sledovaly nejvýznamnější občanské iniciativy Pražského jara. Tento dvojí pohyb – shora a zdola – se samozřejmě dramaticky střetává, a právě to je hlavním tématem knihy. Po účelovém zrušení cenzury na přelomu ledna a února 1968 se živelně probudila společnost a vystoupila s nečekanou pluralitou představ, očekávání a zájmů. Po dvaceti letech útlaku a reglementací tomu nemohlo být jinak.

Probudily se násilně přerušené či porušené tradice, orientace, identity a zaskočily režim. Nutily ho ke kompromisní politice, na kterou nebyl zvyklý a která mu nešla, protože v systému jediné vládnoucí strany se neprovozuje otevřená politika veřejných sporů o problémech a zájmech společnosti. Komunisté, kteří se zkraje roku 1968 zbavili dlouholetého vůdce Antonína Novotného, se v pokračujícím boji o upevnění svých čerstvě nabytých pozic pokusili ještě jednou získat i legitimitu, a to především znamenalo zbavit se stigmatu „nezákonnosti“ a „přehmatů“ z padesátých let. Toto chtěli, aniž by pochopitelně zpochybnili nárok komunistické strany být předvojem poválečného lidstva. Proto se také nehodlali vzdát své vedoucí role ve společnosti. Prohlašovali však, že ji už nikdy nebudou uplatňovat násilím a udržovat pomocí policejních metod. Chtěli si ji zasloužit svým každodenním úsilím o blaho lidí a národa. A právě pro tyhle řeči si je lidé oblíbili a uvěřili jim.

Jenomže stranické vedení bylo zároveň pod silným a stále rostoucím tlakem Moskvy, která podle neúprosné velmocenské a absolutistické logiky označovala

občanskou emancipaci v Československu za kontrarevoluci a přála si její úplnou eliminaci. Na bedrech československých (polo)reformních komunistů toho bylo v této chvíli opravdu mnoho. A proto není divu, že již od května 1968 usilovali o co možná největší utlumení spontánního svobodného pohybu zdola a o normalizaci poměrů vymknutých z centralistických kloubů. Usilovali o to spíše neveřejně a skrytě, nikoli represivně, ale administrativně, protože chtěli vyhovět Moskvě, a zároveň si uchovat popularitu, kterou je zahrnovalo probuzené obyvatelstvo.

Pozdější, pookupační, „normalizační“ a koneckonců i dnešní dělení vůdčích komunistů na progresisty a konzervativce v této chvíli rozhodně neplatilo. Všichni byli trochu konzervativci a trochu reformisté. Na tom sotva může být něco překvapivého. Který blázen by nehájil svou etablovanou moc? Jenže jejich moc v oné chvíli nespočívala už jen na strachu a zvyku, ale především na velkých nadějích občanů v jiný, polepšený, spravedlivější, svobodnější socialismus. Kajícím se komunistům tehdy věřili, či přinejmenším doufali v upřímnost a konečný zdar jejich úsilí – a to je obzvlášť paradoxní – političtí vězňové z padesátých let sdružení v Klubu 231. S úspěchem reformy stál a padal jejich hlavní cíl – úplná občanská rehabilitace. Podobnou občanskou ukázněnost a pochopení pro těžkosti (polo)reformních vůdců projeвили rovněž představitelé obnovující se sociálnědemokratické strany a Klubu angažovaných nestraníků. Jejich cílem, nepřiznaným z taktických důvodů, byla politická pluralita. Nic jiného jím být nemohlo. A to odporovalo záměrům komunistů, kteří nic podobného nehodlali dopustit. To je z knihy nadmíru patrné.

Jaká tedy byla procitající občanská společnost v roce 1968? Z Hoppeho zkoumání vyplývá, že procházela živelnou, ale občansky ukázněnou diverzifikací a pluralizací názorů, zájmů a očekávání. Byla na cestě k plnokrevnému svobodnému životu. Mohla mít a také měla ohledy na potíže Dubčekova předsednictva s Moskvou, ale nechtěla a nemohla zapřít své nejvlastnější intence. Bylo by naivní si občanskou společnost idealizovat. Pokud by dospěla do stavu úplné formální svobody, začalo by období ostrých střetů mezi různými představami o společenském uspořádání a různými zájmy. Podobné období, jaké jsme zažili v letech 1990 až 1992.

Pod silícím tlakem z Moskvy, Varšavy, Berlína, Sofie a Budapešti, který kulminoval na přelomu července a srpna 1968, se společnost semkla a vytvořila společně s politiky spontánně sdílenou jednotu v ohrožení. A byla to jednota impozantní. Poselství občanů předsednictvu Ústředního výboru KSČ z července 1968 podepsal za osmačtyřicet hodin jeden milion lidí! A byla to zároveň jednota iluzorní, neboť stála – jak jsme se díky Hoppeho detailnímu zkoumání přesvědčili – na podstatně odlišných představách politiků a občanů o dalším směřování reform.

Co se stalo s politikou a společností v době invaze po 21. srpnu 1968, už citovaná kniha neřeší. Dovolím si však odkázat na fotografickou publikaci Josefa Koudelky *Invaze 68*, do níž jsme společně s Jiřím Hoppem a Jaroslavem Cuhrou napsali historický úvod a vybírali dobovou dokumentaci.² Koudelkovy prvotřídní fotografie

2 *Invaze 68: Anonymní český fotograf Josef Koudelka*. Praha, Torst 2008.

i další dokumenty a svědectví s velkou intenzitou zachycují podstatu dění v tomto pamětihodném týdnu protiokupačních protestů, které lze bez jakékoliv nadsázky nazvat národními a občanskými. Politika a společnost zcela splynuly do velikého kolektivního těla, které bylo v onom týdnu v podstatě neporazitelné. Vrcholný příklad nejvyššího možného nasazení v obraně sdílených hodnot. Lidé na ulicích doslova vlastními těly bránili „reformní proces“ a onu, žel, tragicky iluzorní jednotu politiky a společnosti. Odhodlaní obránci svobody a nezávislosti ovšem nepropadli žádné iluzi – vždyť Dubčekovi lidé invazi neuznali a byli odvléčeni na území agresora! Probuzená a nanejvýš rozjitřená veřejnost je považovala za své vůdce v pokojném vzdoru proti okupaci.

Co se v této chvíli, jež se stala historickým mezníkem a vryla se do kolektivní paměti, odehrávalo na náměstích a v ulicích českých a slovenských měst, bych pojmenoval jako *fantasma přímé demokracie*. Lidé přesně věděli, co chtějí, a na zdech domů, v mimořádných letákových vydáních novin a ve svobodném éteru to vyjadřovali s neúhybnou přímočarostí. Pilíře kolektivní vůle protestující veřejnosti představovaly *svoboda* a *nezávislost*. V této chvíli to nebyly prázdné pojmy. Bez nich nebyl nadále možný onen spontánní mnohoznačný společenský pohyb, jenž začal po lednu 1968. Na nich stál klidný vzdor slov a rukou proti tankům. Jistě, lidé si přáli také *socialismus*, ale ten už nelze považovat za pilíř, nýbrž za společenský ideál, který by se ve svobodné a nezávislé společnosti stal předmětem četných kontroverzí a politických bojů. To je z Hoppeho knihy *Opozice '68* nad jiné patrné. Svoboda (nerovnost) a socialismus (rovnost) – pokud je chápeme v konkrétních státních a společenských souřadnicích, a nikoli jako pojmy ideologie a propagandy – jsou věci protikladné, nikoli komplementární.

A naplnění programu vyjádřeného takhle pevně a lapidárně očekávala veřejnost od politiků, kteří se v okamžiku odmítnutí okupace chtěli nechtě pasovali na vůdce celonárodního odporu. Právě v tom spočívalo fantasma přímé demokracie: politický program se zrodil na ulici a politici jej měli hájit a prosazovat. Jenomže oni se neosvobodili. Nevyužili svého protestu k odchodu do ilegality a k organizaci pokojného odporu (který jejich jménem spontánně začal!). Čekali ve svých kancelářích na příjezd Sovětské armády, nechali se zatknout a odvléct. Způsob jejich vzdoru proti okupaci odpovídá jejich rozpolcenosti, kterou završil podpis pod Moskevským protokolem.

Normalizace poměrů se řídila paradoxní logikou: spontánnímu znovuzrození občanské společnosti chtělo Dubčekovo vedení zabránit už v květnu, ale neodhodlalo se k tomu, po návratu z Moskvy 27. srpna to už udělat muselo. Jeho jednání bývá označováno za *zradu*, ale to je myslím příliš silné slovo, spíše bych mluvil o *fatálním nedorozumění*. Intence rozpolcených reformátorů nikdy nepřestaly být autokratické. Nikdy se nehodlali vzdát monopolu moci. Obsah nejvyšších stranických rezolucí z května a listopadu 1968 se v základním úmyslu ovládat a řídit společnost nijak nelišil, přestože první vznikl v reformním a druhý v restauračním čase.

Dostáváme se k otázce položené na začátku. Co tedy zůstává z pražského jara 1968? A byla či stále je v něm nějaká alternativa k dnešnímu kapitalismu? Není to *demokratický socialismus* v podobě spojení úplné svobody a sociální rovnosti.

Úplná svoboda nebyla cílem komunistů v roce 1968. A žádná představa – která existovala v hlavách či na papíře – se v čase kvasu nestačila proměnit v reálnou systémovou reformu. Pro společnost pražského jara 1968 byl socialismus ideálem, takovým, jakým je nyní pro nás demokracie. V sousloví „demokratický socialismus“ ležel důraz na prvním slově, jak ukázaly srpnové dny.

Cesta k ideálu by byla plná rozčarování a střízlivění, jak velmi plasticky ukázalo i těch několik měsíců svobodného vývoje. Co tedy zůstává? Nic nového pod sluncem: moderní rousseauovská touha po skutečné vládě lidu – vůle po demokracii, v níž se na politickém rozhodování aktivně podílejí sami občané, po legitimitě, která se bezprostředně odvozuje z vůle občanů. Tedy v podstatě to, čeho jsme chtěli dosáhnout na sklonku roku 1989 a co je pro nás stále referenčním bodem a ideálem, jak ukázaly loňské oslavy dvacátého výročí pádu komunismu.

* * *

Prezentoval jsem politické stanovisko opřené o historický pohled na pražské jaro 1968. Historizují-li politici, historici jsou nuceni politizovat. Rok 1968 je ostře a protikladně exponovaným tématem naší živé minulosti a jeho hodnocení je vždy nějak politické. Je to zkrátka velký příběh, který byl, je a bude nějak vyprávěn. Přiznávám, že i mně se přihodilo to, před čím varuji na počátku této reflexe – že totiž také já jsem vtěsna nepřeberně bohaté a zdaleka ještě neprozkoumané historické děje do výrazné zkratky. Jan Mervart ji charakterizuje jako „staronové schéma“, v němž česká společnost roku 1968 směřuje k plnohodnotné demokracii a režim jí v tom brání, neboť přes veškerou reformní rétoriku si uchovává totalitní intence.³ Právě u této charakteristiky Mervart lakonicky poukazuje v poznámce pod čarou na mou volnou reflexi inspirovanou *Opozicí '68*.

K tomu mohu dodat jen tolik, že jsem své politické názory opřel o určitou sumu historických poznatků, nikoli jen o knihu *Opozice '68*. Mé vědomosti jsou samozřejmě omezené. Připomínám, že moje zkratka zní poněkud jinak: Pražské jaro vyústilo v osudové nedorozumění mezi autoritářskými intencemi reformních komunistů a srpnovou společností, šokem spontánně přeladěnou do *milieu* přímé demokracie.

3 „Pro ‘pražské jaro’ tak platí staronové schéma, v jehož rámci na jedné straně stojí vznikající občanská společnost, směřující ‘na práh revoluce, jejímž cílem byla pluralitní demokracie a tržní hospodářství’ (s. 16), a na druhé straně potom demaskované stranické vedení, zpronevěřující se vlastnímu programu politických změn. Logika následné rovnice je potom poměrně jednoduchá. Je-li současně argumentace postavena na tezi, že roku 1968 byla ‘československá společnost stejně vyspělá jako v období první republiky a jako po roce 1989’ (s. 26) a že ‘intuitivně sledovaným cílem’ ‘pražského jara’ byla takto pojatá demokracie (s. 27), nemohou se jakékoliv snahy o omezení či reglementaci občanské společnosti jevit jinak než jako totalitní.“ (MERVART, Jan: Nové aspekty „pražského jara“ ve staronovém pojetí českých soudobých dějin. In: *Soudobé dějiny*, roč. 17, č. 3 (2010), s. 455. Citace opatřené stránkovými odkazy zde pocházejí z knihy Jiřího Hoppeho.)

Z celkového vyznění, konkrétní argumentace a odvolávek na teoretické zdroje vyplývá, že Mervart je přesvědčen o nutnosti úplně jiného zkoumání roku 1968 – bezpředsudečného, více exaktního, opřeného o teoretická východiska sociálních dějin a odmítajícího překonanou teorii totalitarismu. Jeho přesvědčení se podobá víře, že historie je exaktní věda a jako taková se může vyhnout zjednodušování motivovanému ideologicky, politicky či jinak. Hoppeho a moje východisko umísťuje do sféry „univerzalistických liberálních hodnot“. Za sebe připouštím, že tomu tak může být. Avšak nesouhlasím s tím, že existuje sféra čistého historického poznání nezasažená žádným tradičním či moderním hodnotovým univerzem. A právě v tom je celý problém – Mervart se k žádným takovým „předpokladům tvorby“ nehlásí a mně se zdá, že za své stanovisko považuje nezávislou vědeckou historii. A přitom už sám výraz „staronové schéma“ implikuje, že prostřednictvím onoho exaktního zkoumání se bude v podstatě hledat nějaké nové schéma.

Tvrdím, že historie není věda, je to disciplína či řemeslo. A všeobecně srozumitelnou a přijatelnou ji činí právě to, že výsledky svého zkoumání představuje v nějaké zkratce či schématu. To, čemu zde říkám zkratka a Mervart schéma, funguje jako zápleтка, která dělá z historické látky srozumitelné sdělení, či dokonce celý příběh.⁴ Z Mervartova textu je patrné především to, že touží po nové zápleťce či zápleťkách. Některé teorie a metodologie mohou při jejich objevování sloužit jako dobré nástroje.⁵ Existuje ovšem nebezpečí, že pokud se stanou samoúčelem dokladujícím jen „erudici“ interpreta, zůstane ono „staronové schéma“ ještě dlouho nenahrazeno nějakým novým.

Mervart naznačuje, kde by se nové zápleťky daly hledat. Například důkladné zkoumání pražského Městského výboru KSČ i jiných krajských a okresních výborů by podle něj mohlo prokázat, že komunistická strana přestala být stranou totalitní a změnila se ve stranu demokratickou. Tím by se definitivně rozpadl totalitární interpretační rámec. Myslí si Mervart, že takové „vědecké zjištění“ by nemělo žádné „politické souvislosti“? Pravděpodobně by mělo i své důsledky. Sleduje-li spory o Ústav pro studium totalitních režimů, může si živě představit, jak by mohly vypadat. V závěru své polemiky navrhuje další témata, z nichž mohou vzejít nové zápleťky a schémata. Všechna výrazně souvisejí s reformní politikou a politickým

4 Zde cítím povinnost odvolat se na knihu Paula Veyna *Jak se píšou dějiny*, kterou v překladu Čestmíra Pelikána letos vydalo Nakladatelství Pavel Mervart v Praze. V této knize z roku 1971 je zápleťkové a příběhové pojetí historie vysvětleno v plné šíři.

5 Na tomto místě si dovoluji upozornit na výbornou knihu amerického historika Jamese Krapfla *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločnosť po 17. novembri 1989* (Bratislava, Kalligram 2009, do slovenštiny přeložili Robert Hrebíček a James Krapfl). Poskytuje vzácný příklad toho, jak lze různé teorie a metodologie použít tak, aby se staly funkční a ústrojnou součástí celé interpretační stavby. Zároveň Krapflova kniha ukazuje, že i kolektivní sociální aktér – v tomto případě česká a slovenská veřejnost na přelomu let 1989 a 1990 – má svůj srozumitelný (historický) příběh, podobně jako společnost v roce 1968. Tentokrát naštěstí s jiným vyústěním.

štěpením v podmínkách roku 1968. Domnívá se, že si při jejich zkoumání zachová nestranný pohled, nedotčený vlastními politickými preferencemi a předsudky? A že se při obhajobě zjištěných výsledků ve veřejné diskusi vyhne „dualistickému modelu“ souzení?

Nevěřím v objektivně a vědecky založené *soudobé dějiny*, které nepodléhají pnutí nějakého dualismu. Věřím ovšem v historickou invenci, která je schopna nacházet v minulosti neznámé události, dramatické zápletky, netušené souvislosti. A rád bych Janu Mervartovi upřímně popřál hodně umu, inspirace a trpělivosti při nalézání nějaké nové originální zápletky – důkladně doložené historickými prameny, a tedy dobře hájitelné před ideologickými zkratkami – která učiní z pražského jara 1968 nové interpretační a intelektuální dobrodružství.

16. května 1968

D á l n o p i s e m

ÚV - 34/68

Ústřednímu výboru KSS
všem krajským a okresním
výborům KSČ a KSS
k rukám vedoucího tajemníka

Vážený soudruhu,

podle zjištěných informací se má 17. května 1968 v Praze sejit sjezd K-231. Tato organizace dosud není registrována. Vláda se dnes usnesla pozastavit její registraci vzhledem k tomu, že se v ní sdružují i mnohé protisocialistické síly.

Žádáme vás, soudruzi, abyste prostřednictvím komunistů, případně organizovaných v klubu K-231, i spolehlivých bezpartijních, s nimiž má strana kontakty, dále prostřednictvím státních orgánů, působili v tom směru, že delegáti z okresů a krajů na připravovaný sjezd do Prahy neodjedou. Obdobné opatření - informaci posílá vláda národním výborům.

Prosíme vás, abyste další případné poznatky o připravovaném sjezdu ihned sdělili ÚV KSČ.

Alexander D u b ě k
první tajemník ÚV KSČ